

Muren uit de oudheid

Verwijzingen naar strijd

Aan te nemen is dat het er in de steentijd rondom Utrecht niet vreedzamer aan toe ging dan elders. Toch gaan de sporen die naar geweld verwijzen lang niet zo ver terug als die van bewoning. Zo is sinds 2015 bekend dat er al zo'n dertienduizend jaar geleden mensen binnen de huidige gemeentegrenzen van Utrecht verbleven. De oudste sporen van geweld zijn echter van ruim tienduizend jaar later. Het zou natuurlijk kunnen dat een van de pijlpunten, die zo'n achtduizend jaar geleden van een stukje vuursteen is afgeslagen, tegen een mens is gebruikt.¹ Waarschijnlijker is echter dat de jager-verzamelers die toen door deze streek trokken, er iets mee hebben geschoten dat even later gevild en schoongemaakt boven een vuurtje hing te garen.

Wel verwijst een ruim vierduizend jaar oude natuurstenen strijdhamer, die in 1923 door grondwerkers in de wijk Ondiep naar boven werd gehaald, naar geweld. Maar dan wel op symbolische wijze, want de mooi gepolijste hamer vertoont geen enkel gebruiksspoor en zal dan ook vooral een ceremoniële functie hebben gehad. Mogelijk verleende hij net als de bronstijdzwaarden aan de toenmalige eigenaar een bepaalde status en identiteit. Hoe hij in de bodem van Ondiep terecht is gekomen, zal altijd wel een mysterie blijven, want dergelijke strijdhamers werden helemaal niet in de buurt van Utrecht

gemaakt, maar zullen vooral afkomstig zijn geweest uit het Duitse Thüringen.² Doordat de vondst tevoorschijn kwam tijdens rioolwerkzaamheden en er geen archeologisch onderzoek werd verricht, is niets bekend over de context waarin hij lag. Dat is jammer, want dat had meer kunnen vertellen over de manier waarop de hamer is achtergelaten. Hij kan natuurlijk op een onbewaakt ogenblik verloren zijn, al is dat wel vreemd voor zo'n zeldzaam en waardevol voorwerp waar bovendien veel moeite voor was gedaan om het hier te krijgen. Aannemelijker is dat de hamer, net als veel bronstijdzwaarden, bewust is gedeponereerd in een mogelijk waterrijke omgeving. Als offer, of voor het opgeven van de identiteit of status die hij iemand nou juist eerder had gegeven.

Iets vergelijkbaars moet er ook aan de hand zijn geweest met het beroemde zwaard van Jutphaas, dat in 1946 werd opgebaggerd in de Liesbosch, slechts enkele meters ten zuiden van de huidige gemeentegrens van Utrecht. Ook dit is geen echt gevechtswapen, maar verwijst er alleen maar naar. De kling is niet scherp en is dat ook nooit geweest. Daarnaast heeft het zwaard nooit een greep gehad, want gaatjes of andere bevestigingsmogelijkheden ontbreken. Sowieso is het te zwaar, te breed en te dik om er echt mee te kunnen vechten. Maar het is wel ongelooflijk mooi gemaakt. De bronstijdsmid die het ergens tussen 1800 en 1500 voor Christus heeft gegoten, moet een ware meester in zijn vak zijn geweest. Door de gebruikte verhouding in de legering van tin en koper zal het brons in die tijd geblonken hebben als witgoud. Een zeer begerlijk voorwerp dus.

Maar wat blijkt: er zijn meer van dergelijke zwaarden gemaakt. Het zwaard van Jutphaas behoort zelfs tot een heuse familie van inmiddels zes zwaarden die in de afgelopen anderhalve eeuw zijn gevonden in Frankrijk, Engeland en Nederland. Gezien de manier waarop ze gegoten zijn en de vergelijkbare samenstelling van het brons zijn ze mogelijk door dezelfde smid vervaardigd. Het zwaard van Jutphaas is met zijn 42,5 centimeter alleen een stuk kleiner dan de andere vijf, die bijna 70 centimeter meten. Van vier zwaarden is zeker dat ze in de bronstijd

in een moerasachtige ondergrond zijn achtergelaten. Dat dit per ongeluk is gebeurd is, net als voor de hierboven genoemde strijdhamer, zeer onwaarschijnlijk. Vooral omdat het om niet één, maar om meerdere van die zwaarden gaat.

Het zwaard van Jutphaas vertelt dus iets over de samenleving van toen, waar zeer kostbare en in dit geval ook oogverblindende voorwerpen blijkbaar met enige regelmaat werden opgeofferd. Maar waarom? In het geval van de eerdergenoemde bronstijdzwaarden is het nog mogelijk dat met het deponeren van een gevechtswapen de identiteit van krijger of soldaat werd afgelegd, maar met symbolische wapens als het zwaard van Jutphaas lag dat waarschijnlijk anders. De vorm van deze voorwerpen is echter veelzeggend. Er moet een duidelijke verbinding zijn geweest met de status die het dragen van een gevechtswaard met zich meebracht en het in het bezit hebben van een dergelijk ceremonieel zwaard. Mogelijk gaf het opgeven ervan zelfs nog veel meer status dan het bezitten ervan, want veel mensen zullen van het bestaan van dat kostbare voorwerp geweten hebben – zoiets laten wegzakken in een zompig moeras moet een onuitwisbare indruk hebben gemaakt, zowel bij de mensen die erbij waren, als bij de mensen die erover hoorden. Iemand die zich dat kon veroorloven, moest wel heel bijzonder zijn.³ Of werd met het opgeven van zo'n exclusief zwaard bijna letterlijk de strijdbijl begraven na de beëindiging van een groot conflict?

Verdedigingsmuren

Lagen de hierboven genoemde, meer ceremoniële objecten die naar geweld of strijd verwijzen vooral aan de randen van Utrecht, voor de oudste echte verdedigingswerken moeten we naar het hart van de stad. Daar liggen onder de grond van het Domplein nog steeds de fundamenten van een groot Romeins legerkamp, dat daar bijna tweeduizend jaar geleden werd neergezet als onderdeel van een zwaarbewaakte militaire zone. Niet dat de vaak natte en veenrijke Nederlandse rivierdelta zo geliefd zal zijn geweest bij de Romeinen, maar de Rijn

was een belangrijke vaarroute naar het westen en aangezien keizer Caligula rond het jaar 40 zijn zinnen had gezet op de verovering van Engeland (Britannia), was zijn oog gevallen op de meanderende rivier die in die tijd qua omvang op zijn minst vergelijkbaar was met de huidige Lek. De invasie van Britannia had alleen een redelijke kans van slagen als er snel en doeltreffend veel manschappen en materiaal konden worden verplaatst. Aangezien wegen ontbraken, was transport over water de enige mogelijkheid.

Om de zwaarbeladen schepen veilig op hun bestemming te krijgen, moest de rivier goed bewaakt worden tegen mogelijke aanvallen van Germaanse stammen, die ten noorden van de Rijn woonden. En zo veranderde het land op de zuidelijke rivieroever binnen enkele jaren in een militaire zone, de zogeheten limes, met indrukwekkende bouwwerken. Bij strategisch belangrijke riviersplittingsen werden grote houten forten, zogeheten castella, gebouwd.⁴ Op deze plekken konden piraten met hun schepen of kano's namelijk snel toeslaan om vervolgens weer net zo vlug in het niets te verdwijnen. Aangezien de legerkampen op z'n minst enkele kilometers uit elkaar lagen, werd er tussen de forten een lint van wachttorens gebouwd. Die kwamen veelal bij grote rivierbochten te staan, waar de wakers goed zicht hadden over zowel de bocht als de rechtere stukken van de rivier. Mocht er iets verdachts worden waargenomen dan kon er met vlaggen, rooksignalen, of als het donker was met vuurkorven tussen de wachttorens onderling of met het meest nabijgelegen fort worden gecommuniceerd.⁵

De invasie van Britannia onder leiding van Caligula werd een jammerlijke mislukking, maar in 43 was zijn opvolger Claudius wel succesvol. En zo werd Engeland, met zijn rijke delfstoffen en overvloed aan graan en vee, onderdeel van het Romeinse rijk. De Rijn had zijn strategische waarde als militaire corridor bewezen en zou die ook nog wel even houden.

Binnen de huidige gemeentegrenzen van Utrecht liggen twee Romeinse forten: Traiectum onder het genoemde Domplein en een castellum waarvan de Romeinse naam niet bekend is op de Hoge

Woerd in De Meern. Traiectum is in het licht van de ommuurde stad het meest interessante, want met de bouw ervan startte min of meer de geschiedenis van het huidige Utrecht. Bovendien hebben de castelummuren nadat de Romeinen weer waren vertrokken nog eeuwen overeind gestaan en zijn hun contouren zelfs nu nog in het centrum van de stad terug te zien. Traiectum werd omstreeks het jaar 41 gebouwd, vrijwel direct tegenover de plek waar de Vecht zich afsplitste van de Rijn. Net als de andere castella in de rivierdelta kwam het fort op slechts 10 à 15 meter van de rivier te staan.⁶ Mogelijke wateroverlast werd blijkbaar op de koop toe genomen om zo dicht mogelijk bij de te beschermen scheepvaart te zitten. Deze eerste Romeinse forten werden gebouwd van hout, leem en vlechtwerk, waarbij de buitenste verdedigingslinie uit een met hout versterkte aarden wal bestond met aan elke zijde een houten poort en verschillende observatieplatforms.⁷ Al het constructiehout was afkomstig uit bossen langs de Rijn zelf en ook het leem en vlechtwerk zal lokaal gewonnen zijn.

Maar hoe stevig een dergelijk fort ook was, de tijd bleek weerbarstig en zelfs niet zonder gevaren, waardoor Traiectum meerdere keren moest worden herbouwd.⁸ Rond het jaar 70 verrees het zelfs als een feniks uit zijn as nadat het een jaar eerder tijdens de Bataafse Opstand in vlammen was opgegaan. De eerste keren werd het opnieuw uit hout en leem opgebouwd, maar in de loop van de tweede eeuw werden de belangrijkste gebouwen in steen opgetrokken. Rond het begin van de derde eeuw gold dat ook voor de omwalling en de poorten. Dat vergde wel een volledig andere logistiek, want natuursteen was hier niet zomaar uit het achterland te halen. Honderden, zo niet duizenden scheepsladingen met Römer tufsteen, een vrij licht maar ook sterk en gemakkelijk te bewerken vulkanisch gesteente uit de Duitse Eifel, werden over de Rijn naar het westen getransporteerd voor de herbouw van de verschillende forten en andere verdedigingswerken. De benodigde dakpannen kwamen weliswaar van minder ver, maar moesten nog altijd uit steenbakkerijen in de buurt van Nijmegen worden verscheept. Tegelijkertijd met de verstening werd Traiectum, dat aanvan-

kelijk 145 bij 88 meter groot was, aan de noordzijde met 36 meter uitgebreid, omdat de Rijn in de jaren daarvoor zijn loop enkele tientallen meters die kant op had verlegd.⁹

Traiectum was niet uitzonderlijk, want de forten in de Nederlandse rivierdelta hadden allemaal min of meer dezelfde indeling. Meestal was er een cohort gelegerd, bestaande uit ongeveer 480 soldaten.¹⁰ Dat waren overigens niet allemaal echte Romeinen, want veel legerkampen werden bemand door hulptroepen die waren samengesteld uit bevriende stammen zoals de Bataven. In Traiectum is zelfs een groot deel van de tijd een Spaans cohort gestationeerd geweest.¹¹ De troepenverplaatsingen gingen aanvankelijk over water, maar in de tweede helft van de jaren tachtig van de eerste eeuw besloot het Romeinse bestuur dat er ook een route over land moest komen. Dat viel waarschijnlijk samen met de officiële vorming van de Romeinse provincie Neder-Germanië (Germania Inferior) met als hoofdstad Keulen.¹² In de tweede eeuw was Germania Inferior nog volop in bedrijf met drie legioenen van elk zo'n 5500 man gelegerd in Keulen, Xanten en Bonn, en twintig cohorten en ruitereenheden gestationeerd in de verschillende forten langs de Rijn. Maar vanaf het tweede kwart van de derde eeuw werd het stiller in en rondom de forten.¹³ Na het jaar 275 waren er zelfs alleen nog maar sporadisch troepen in de limeszone aanwezig. En kort na 400 viel vervolgens het doek definitief voor de Romeinse aanwezigheid in Noordwest-Europa. De wachttorens en de weg met zijn bruggen en beschoeiingen waren toen al langzaam maar zeker in het landschap opgegaan, om voor bijna tweeduizend jaar vergeten te worden.

Bisschoppelijke muren

Toch verdween niet alles en iedereen uit de delta. Zo bleven de muren van Traiectum bescherming bieden. Dat werd in 1981 en 1982 duidelijk toen vlak bij het voormalige Romeinse fort een grafveld uit de Merovingische tijd (400-700) tevoorschijn kwam. Weliswaar waren

veel van de graven al eeuwen eerder door de Rijn weggespoeld, maar die van twee jongens, van respectievelijk tien en elf jaar oud, waren nog grotendeels intact. Ze moeten vrij kort na elkaar tussen 410 en 450 zijn overleden en hadden vrijwel dezelfde grafgiften meegekregen, waaronder kunstig glaswerk, een mes en een benen kammetje.¹⁴

Opvallend waren de twee grote werpbijlen van 16 en 18 centimeter lang, die elk kind ter hoogte van zijn knie had liggen. Deze zogeheten *francisca's* waren echte gevechtswapens, die na het werpen razendsnelle salto's maakten totdat het scherpe snijvlak met een doffe klap in het doel tot stilstand kwam. Het waren zeer dodelijke wapens, al vroeg het wel enige oefening om ze op de juiste manier te hanteren.¹⁵ Dat ze aan de kinderen waren meegegeven, zegt ook hier iets over de rol van het gevecht of strijd in de toenmalige samenleving. Bovendien was er iets bijzonders aan de hand, want bijlen die uit andere Merovingische kindergraven bekend zijn, waren meestal maar zo'n 10 centimeter lang. Alleen in Keulen zijn in kindergraven vergelijkbare grote *francisca's* aangetroffen. Daar ging het echter om overledenen van hoge komaf; een daarvan was zelfs van 'koninklijke bloede'. Wat de precieze positie van de ouders van de Utrechtse kinderen ook is geweest, zeker is dat ze erg rijk waren. De muren van Traiectum boden dus in de vijfde eeuw bescherming aan een nederzetting die er zonder twijfel toe deed.¹⁶

Na het vertrek van de Romeinen nam vanaf de zesde eeuw het inwonersaantal in en rond Utrecht weer toe. In de zevende en achtste eeuw was het gebied zelfs vrij dichtbevolkt. De verschillende, onbeschermd nederzettingen lagen als kralen van een ketting over de oevers van de Rijn verspreid.¹⁷ Er woonden zowel boeren, ambachtslieden als handelaars, en ze hadden contact met grote delen van Europa. Aardewerk kwam uit het Duitse Rijnland, sieraden uit Engeland en de vele zilveren muntjes (*sceatta's*) duiden op handel met de Friezen. Rogge, tarwe en haver werden verhandeld en verscheept over de Rijn.¹⁸ En gezien de speren, bijlen, zwaarden en schilden die de dorpelingen in bezit hadden, ging het er niet altijd vriendelijk aan

toe. Ook een opgegraven mannelijke schedel met een gapend gat van bijna 8 centimeter in zijn achterhoofd laat zien dat niet alles pais en vree was. Gezien zijn verwondingen lijkt het zelfs om een vroegmiddeleeuwse krijger te gaan. Opmerkelijk is dat de schedel zonder onderkaak werd aangetroffen. Dat betekent dat het hoofd enige tijd bovengronds moet zijn bewaard. Zou het misschien een trofee zijn geweest?¹⁹

Het Utrechtse fort was in de zesde en zevende eeuw nog steeds bewoond, maar door wie is onduidelijk. Het lag net als in de Romeinse periode nog altijd in een grensgebied van verschillende bevolkingsgroepen. Dat veranderde enigszins toen de Frankische koning Clovis zich aan het begin van de zesde eeuw tot het christendom bekeerde, en er een intensieve samenwerking tussen het Frankische gezag en de kerk ontstond om hun beider invloedssfeer uit te breiden. Want hoewel het christendom al in de vierde eeuw door de Romeinen was geïntroduceerd, was de kerk in Neder-Germanië maar nauwelijks doorgedrongen.²⁰ Na enkele mislukte missies deed de Britse zendeling Willibrord eind zevende eeuw een nieuwe en meer succesvolle poging. Hij werd daarbij gesteund door paus Sergius I, die hem speciaal daarvoor tot aartsbisschop van de Friezen wijdde, en door de Frankische koning, die het voormalige Romeinse fort in Utrecht als uitvalsbasis beschikbaar stelde.

Hoewel in deze tijd de splitsing van Vecht en Rijn ongeveer anderhalve kilometer naar het oosten was opgeschoven, lag het fort nog steeds op een goede strategische plaats voor iemand die het christendom ten noorden van de Rijn wilde verkondigen.²¹ Eenmaal in Traiectum gevestigd, herstelde Willibrord een kerkruipe van een eerdere kersteningspoging en wijdde die aan Sint-Maarten, de beschermheilige van de Franken. Daarnaast bouwde hij een kloostergebouw en een kerk die hij aan Salvator wijdde. De oude castellum-muren, die inmiddels al zo'n vijfhonderd jaar overeind stonden, zullen ook vast en zeker grondig onderhoud nodig hebben gehad. Mogelijk werden toen ook drie van de vier poorten van het fort dicht-

gemaakt.²² Willibrord had geen cohort soldaten tot zijn beschikking, en in deze onveilige periode was de bewaking van een fort met één ingang al moeilijk genoeg.

Toen Willibrord in 739 overleed, was er niet direct een opvolger. De bisschoppelijke taken werden tijdelijk uitgevoerd door hulpbisschoppen, tot Bonifatius in 753 het werk in Utrecht onder zijn hoede nam.²³ Toen hij het jaar daarop bij het Friese Dokkum de dood vond, werd Gregorius de leider van de Utrechtse kerk, die op zijn beurt weer werd opgevolgd door zijn neef Alberik. In 777 ontving deze Alberik als eerste de bisschopswijding van de aartsbisschop van Keulen.²⁴ Daarmee was het bisdom Utrecht, dat een groot deel van het huidige Nederland besloeg minus Brabant en Limburg, officieel een feit.²⁵ De kerk die Willibrord aan Sint-Maarten had gewijd, werd de kathedraal van het bisdom. Die stond dus binnen de voormalige castellummuren, die de komende eeuwen bescherming bleven bieden aan de bisschoppelijke bewoning.²⁶ Net ten westen daarvan ontstond in de achtste eeuw de nederzetting Stathe, waar handelaren en ambachtslieden woonden. In de eeuwen daarop zou de bisschoppelijke burcht met de omringende handelsnederzetting het belangrijkste machtscentrum in de rivierdelta worden.²⁷

In de negende eeuw werd het opnieuw onrustig in het bisdom. Ditmaal kwam het gevaar met lange, ranke schepen vanuit zee de rivieren opgevaren. De invallen van de Vikingen, die in de noordelijke Nederlanden in 834 begonnen, brachten de Utrechtse geestelijken en burgers veel ellende.²⁸ De Vikingen ondervonden maar weinig weerstand, omdat het Frankische gezag op dat moment in een crisis verkeerde. Al sinds 829 was er namelijk ruzie over de opvolging van Lodewijk de Vrome (778-840). De keizer was op dat moment weliswaar nog in leven, maar er werden al wel plannen gemaakt over hoe het rijk, dat ten tijde van zijn vader Karel de Grote (747-814) een enorme omvang had gekregen, onder zijn zonen verdeeld moest worden. De heftige, soms gewapende strijd waarmee dat gepaard ging, leidde in 843 tot het Verdrag van Verdun waarin het Karolingische

rijk onder zijn drie nog in leven zijnde zonen werd verdeeld. Dat had ook gevolgen voor Utrecht, want het bestaande bisdom werd hiermee in tweeën gesplitst. Het westelijk deel met Utrecht en Dorestad viel toe aan Lotharius, terwijl het oostelijke deel tot het rijk van Lodewijk de Duitser ging behoren.

Die verdeling van het Frankische rijk maakte het moeilijk om met één sterke hand tegen de Vikingen op te treden. In het nauw gedreven, zag Lotharius zich zelfs genoodzaakt in 850 een groot gebied met daarin Dorestad aan de Vikingleider Rorik in leen te geven. De aanwezigheid van deze heidense machthebber in het rivierengebied maakte de positie van de Utrechtse bisschop er niet gemakkelijker op. Bovendien kwam er met Rorik geen einde aan de invallen en plundertochten van de Vikingen, wat nu juist de bedoeling was geweest. En zo was in 856 ook Traiectum aan de beurt. De toenmalige bisschop Hunger (854-866) vluchtte met zijn gevolg naar Sint-Odiliënberg en later naar Deventer.²⁹ Toch is wat betreft de plundertochten van de Vikingen in Utrecht wel enige nuancering op zijn plaats. Weliswaar werd in 1974 in het noordelijk deel van de Utrechtse binnenstad een deel van een tiende-eeuws Vikingschip opgegraven, en zijn er ook enkele zwaarden en zelfs een gevechtswaard uit de achtste tot tiende eeuw gevonden die mogelijk aan Vikingen zijn toe te schrijven, verder zijn er maar weinig archeologische sporen van deze Noormannen in Utrecht aangetroffen.³⁰ En tot nu toe is er helemaal niets gevonden dat naar gewelddadigheden en plunderingen uit de negende en tiende eeuw verwijst. Dat geldt zowel voor de bisschoppelijke burcht en omgeving als voor de vele nederzettingen stroomafwaarts langs de Rijn. Mogelijk speelden dan ook andere redenen een rol in het feit dat zowel de bisschoppelijke burcht als de nederzettingen in de negende eeuw werden verlaten, zoals het onstuimige rivierwater.³¹ Al moeten de gevolgen van plunderexpedities van de Vikingen, die tussen 834 en 900 in ieder geval het kustgebied en enkele in de buurt van Utrecht gelegen plaatsen als Dorestad teisterden, ook zeker niet worden onderschat.³²

Grandeur van het keizerrijk

Kort nadat Lotharingen en het Oost-Frankische rijk in 925 met elkaar werden herenigd in het Duitse rijk van koning Hendrik de Vogelaar (919-936), keerde de toenmalige bisschop Balderik (917-975) terug naar de bisschoppelijke burcht in Utrecht. De afwezigheid van de geestelijken had het oude fort geen goed gedaan. Zowel de kerken als de andere gebouwen waren er slecht aan toe, en om de burcht weer in een verdedigbare staat te brengen, moesten ook de omringende tufstenen muren worden aangepakt.³³ De terugkomst van Balderik viel samen met een relatief rustige periode waarin de economie opbloede en het koninklijk gezag zich herstelde. De Utrechtse bisschoppen deden daar hun voordeel mee, al was het maar omdat ze vanaf die tiende eeuw steeds meer door de Duitse vorsten bij de uitvoering van het landsbestuur werden betrokken. De celibatair levende bisschoppen – het celibaat ging terug tot de vierde eeuw, maar werd pas in 1123 definitief vastgelegd – hadden officieel geen nakomelingen en konden dus geen dynastieën vestigen. Ze waren daardoor een minder bedreigende machtsfactor voor de vorsten dan de adellijke families. Bovendien kon de koning na het overlijden van een bisschop zelf een opvolger kiezen. Uiteraard viel de keuze altijd op iemand die loyaal aan hem was.³⁴

Balderik, die bijna zestig jaar op de Utrechtse bisschopszetel zou zitten, stond in hoog aanzien bij de Duitse vorst, en dat was te merken ook. Nieuwe schenkingen van de koning, die vanaf de tiende eeuw ook eeuwenlang keizer zou zijn van het Heilige Roomse Rijk, zorgden ervoor dat grote delen van de noordelijke Nederlanden in de tiende en elfde eeuw in handen kwamen van de Utrechtse geestelijkheid. Daarmee werd de basis gelegd voor het gebied waarover de bisschop ook landsheer zou worden: het Sticht, dat grofweg bestond uit de huidige provincie Utrecht, en het Oversticht dat de huidige provincies Drenthe, Overijssel en de stad Groningen met het omringende land besloeg. Op het toppunt van hun macht strekte de wereldlijke macht van de